

KIPÇAK TÜRKÇESİNDE BAĞLAÇLARLA KURULAN CÜMLE MODELLERİ

THE MODELS OF THE SENTENCES MADE WITH CONJUNCTIONS IN KIPCHAK TURKISH

Dr. Öğr. Üyesi Ekin İLHAN

Kafkas Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Kars/Türkiye
ORCID ID: 0000-0001-9039-2455

Cite As İlhan, E. (2021). "Kıpçak Türkçesinde Bağlaçlarla Kurulan Cümle Modelleri", International Academic Social Resources Journal, (e-ISSN: 2636-7637), Vol:6, Issue:24, pp:618-625

ÖZET

Tarihi Türk Lehçeleri arasında Oğuz Türkçesiyle yakın ilişkisi açısından ve bilim, edebiyat, sanat, ticaret anlamında etkin bir yeri olan Kıpçakların dili, tarih sahnesinde önemli bir rol oynamıştır. Geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Kıpçakların dil ve edebiyat ürünleri söz varlığı açısından oldukça zengindir. Deşt-i Kıpçak'ta konuşulan dil, Harezmi ve Çağatay Türkçeleri arasında geçiş niteliği taşımaktadır. Kıpçak dönemi eserlerinin dili, Kıpçak ağız derlemelerinden oluşmaktadır. Ermeni harfli Kıpçak metinleri hariç, Kıpçak Türkçesi yazı dili olarak kullanılmamıştır. Elde olan eserler, telif, tercüme, gramer, sözlük veya sözlü edebiyat ürünlerinden oluşan derlemelerden ibarettir. Bu nedenle Kıpçak Türkçesi ile yazılan eserlerin yazı dilinin hangi özellikleri taşıdığını tespit etmek önemli bir konudur. Bu araştırmada söz diziminin önemli bir unsuru olan ve Kıpçak dönemi eserlerinde sıklıkla karşımıza çıkan bağlaçların nasıl kullanıldığı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıpçak Türkçesi, Söz Dizimi, Bağlaçlar

ABSTRACT

The language of the Kipchaks, which has an active place among the Historical Turkish Dialects in terms of science, literature, art and trade in terms of its close relation with Oghuz Turkish, has played an important role in the history scene. The language and literature products of Kipchaks, which are spread over a wide geography, are very rich in terms of vocabulary. The language spoken in Deşt-i Kıpçak is a transition between Harezmi and Çağatay Turkish. The language of the Kipchak period works consists of the Kipchak dialect compilations. Except for the Kipchak texts with Armenian letters, Kipchak Turkish was not used as a written language. The works are compilations of copyrights, translations, grammar, dictionaries or oral literature. For this reason, it is an important issue to determine the characteristics of the written language of the works written in Kipchak Turkish. In this study, the use of conjunctions, which are an important element of syntax and frequently encountered in the works of the Kipchak period, was examined.

Keywords: Kipchak Turkish, Syntax, Conjunctions

1. GİRİŞ

Tarih sahnesinde Kıpçakların izini aramaya koyduğumuzda pek çok kaynak Kıpçakların adı ve kökeni hakkında bilgi verir. Bizans ve Latin kaynakların 'Kuman (Comani)', Rus kaynaklarında 'Polovets', Macar Kaynaklarında 'Kun' olarak adlandırılan Kıpçakların bu adı sarışın ve açık tenli oluşlarından dolayı aldıkları anlaşılmaktadır. Kıpçak adının bütün kaynaklarda yer alan ortak anlamı 'sarı'dır. Kıpçak adı ise Kıpçak, Kıpçak, olarak İslam dünyası, Güney Kafkas Halkları, Moğol ve Çinlilerce kullanılmıştır (Argunşah, Sağol-Yüksekkaya, 2013).

Kıpçaklar 11. yüzyıldan itibaren Rus prenslikleriyle komşuluk yapmışlardır. Kıpçakların tarih sahnesine çıkışlarından 11. Yüzyıla kadar olan dönemde Kıpçaklar diğer Türk boylarıyla da önemli tarihi münasebetlerde bulunmuş Oğuzların Batı'ya çekilişiyle Deşt-i Kıpçak adı verilen geniş coğrafyada uzun yıllar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Kıpçak coğrafyası Batı'da Tuna'dan Kafkas'lara ve batı Sibirya'dan Müslüman Orta Asya'ya kadar uzanan bölgedir. Don ve Dinyeper'in merkezleri olduğu bilinmektedir (Ercilasun, 2004).

Deşt-i Kıpçak beş bölgeden oluşmaktaydı. Bunlar;

- Orta Asya
- İtil ve Yayık
- Don-Donets
- Aşağı Dinyeper ve
- Tuna bölgeleriydi.

Kıpçaklar 11. yüzyılın sonlarında Macaristan, Lehistan ve Bizans topraklarına girmişlerdir. Rus prenslikleriyle defalarca savaşa girmişlerdir. Bu savaşları konu alan İgor Destanı ise Rus edebiyatının ilk milli eseri olarak tarih kayıtlarına geçmiştir. Kıpçakların bir kısmı Macarlaşmış, Bir kısmı ise Gürcü saflarında yer alarak Selçuklularla savaşmıştır. Dede Korku Destanlarında bu tarihi olayların izlerini görmek

mümkündür. Kıpçak-Oğuz çatışmalarının yansıdığı Dede Korkut Destanlarında bu savaşlar konu edilmiştir (Ercilasun, 2004).

Kıpçaklar 13. yüzyıldan itibaren bir kısmı Altın Orda Devleti'nin bir kısmı ise Memlûklüler Devleti'nin çatısı altında yaşamışlardır. Moğol ordularıyla geçirdikleri çatışmalar neticesinde Moğol'ları da dil ve kültür bakımından etkiledikleri tespit edilmiştir. 15. yüzyılda iyice gerileyen Altın Orda Devleti'nin coğrafyasında Hristiyanlaşmış kaybolan Türk halkları kalmıştır. Bu halklar, Kırım, Kazan, Nogay, Karaim, Tatar adlarıyla bugüne kadar gelen Kıpçak halklarının izlerini günümüzde teşkil etmişlerdir (Argunşah, Sağol-Yüksekkaya, 2013).

Mısırda 9. yüzyıldan itibaren Türk varlığı hissedilmiştir. 12. Yüzyılda Eyyubiler Devleti zamanında Deşt-i Kıpçak ve Kafkaslardan Mısır'a satın alınan Oğuz, Kıpçak, Çerkez, köleler asker olarak görevlendiriliyordu. Kıpçak askerlerinin kısa sürede kazandığı etkinlik devlet içinde dil, edebiyat ve bilim alanlarında da Türk etkileriyle beraber kendini göstermiştir (Eckmann, 1996).

2.KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Tarihi Türk Lehçeleri arasında ayrıcalıklı bir yeri olan Kıpçak Türkçesi 9. yüzyıldan 16. yüzyıla kadar etkinliğini ve edebi varlığını sürdürmüştür. Tarihsel süreç içinde Oğuz Türkçesiyle de büyük bir etkileşim içine giren Kıpçak Türkçesi, bilim, edebiyat, kültür, sanat ve ticaret alanlarında tarihsel ve sosyolojik olarak önemli ve etkin bir dil olmuştur. Kuzeyde Altın Orda Devleti, Güneyde Memlûk Kıpçaklarının hükümdarları ve önde gelenleri ana dilleri dışında başka dil bilmiyorlardı. Bu nedenle Kıpçak Türkçesi büyük önem kazanmıştı. Altın Orda ve Mümlûklüler arasındaki kültürel münasebet dillerine de yansımış, telif, tercüme, sözlük olmak üzere pek çok eser ortaya çıkmıştır. Sözlük ve gramer dışındaki eserlerde 14. yüzyılda Kıpçak Türkçesi hakimken, 15. asrın ilk yarısında Oğuzlaşma dikkati çekmektedir. 15. asrın ikinci yarısından itibaren de yerini tamamen Osmanlı Türkçesi'ne bırakmıştır (Argunşah, Sağol- Yüksekaya, 2013).

Ahmet Bican Ercilasun'a göre Kıpçak Türkçesi dendiğinde müstakil bir yazı dili anlaşılmaz. Ermeni Kıpçakçasıyla yazılmış metinler hariç olmak üzere Kıpçak Türkçesi yazı dili olarak kullanılmayıp var olan eserler de ya sözlü edebiyatın ürünleri veyahut da Harezmi Türkçesi ile Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş dönemini temsil etmektedir (Ercilasun, 2004). Kıpçak Türkçesi dönemine ait eserlerin bir kısmı sözlükler ve gramerlerden oluşurken diğer bir kısmı ise edebiyat, din, askerlik, baytarlık, alanlarındaki telif veya tercüme eserlerden oluşmaktadır.

Kıpçak Türkçesinin (Memlûk Kıpçakçası) diğer tarihi Türk Lehçelerinden ayıran belli başlı fonetik, morfolojik özellikleri şöyledir:

- Söz sonu g/ğ çoğu zaman düşme eğilimindedir.
- Dativ eki -ğa/ge -qa/-ke veya üçüncü tekil kişi iyelik ekinden sonra -na/-ne'dir.
- Ablativ eki -dAn/- den'dir.
- Birinci çoğul şahıs iyelik eki -biz şeklindedir.
- Olumsuzluk edatı 'degül' biçimindedir.
- Soru eki -mı/-mi şeklindedir.
- -dUk sıfat- fiil ekinin yaygın kullanımı söz konusudur.
- Soru edatı '-mI' şeklinde düz ünlülü biçimdedir (Ercilasun, 2004).

3. BULGU ve TARTIŞMALAR

Kıpçak Türkçesinde söz dizimi özelliklerini incelerken kısa cümleler yanında bağlayıcılarla bağlanmış uzun cümleler ya da bağlaçlar aracılığıyla bağlanmış yan cümle ya da temel cümle formu da karşımıza çıkmaktadır.

Kıpçak Türkçesi yadigarlarından Kodeks Kumanikus bilindiği üzere iki defterden oluşmaktadır. Kodeks Kumanikus'un birinci defteri daha çok bir sözlük niteliği taşıdığından ikinci bölüme ait nesir parçalarında söz dizimi incelemesi yapmak mümkün olmaktadır. Kodeks'te yer alan metinlerin farklı kalemlerden çıkan ve çoğunluğu çeviri olmasından dolayı cümleler belli bir kural içinde oluşturulmamıştır. Karışık ve kualsız cümleler vardır. Bunların içinde kimi kısa kimi bağlı ve uzun farklı cümle modelleri karşımıza çıkmaktadır.

Kim ol atını biz ağırlasak, sövsäk köñülde tutsak, neçik Teñri söver dağı bizim canımızğa yaqşı, ol boluşsun bizgä ata!

(Tanrının canımızı iyi sevdiği gibi biz de onun adına saygı duyarsak, seversek, gönülde tutarsa, Tanrı bize yardım etsin!) (Argunşah, Sağol- Yüksekaya, 2013).

Dağı, da, ki, kim gibi ilgeç görevindeki sözcükler cümlede bağlaç olarak da kullanılmışlardır.

Ol sözni ayıttı da canın Teñri eline bërdi.

(O sözü söyledi ve canını Tanrı eline verdi.)

Nëçik ki men yazık ettim... (Ne kadar günah işledimse...)

...nëçik kim kökte alley yerde ... (...gökte nasılsa yer de öyle...)

...dağı yekniñ sınamakına bizni küürmegil... (...bizi şeytanın sınamasından geçirme...)

...sövdin bizni kim säni söväli... (...bizi sevdin ki seni sevelim...)

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesine ait metinlere bakılacak olursa, söz diziminin birtakım farklı özellikler gösterdiğini görmek mümkündür. Devrik cümle yapısının sıklıkla karşımıza çıktığı Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde bazen basit kurallı düz cümleler; bazen uzun bağlaçlarla bağlanan cümleler karşımıza çıkmaktadır.

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinlerinde ‘da’ cümlede bağlaç görevinde ‘ve’ anlamında kullanılmıştır.

Açıhtılar da susadılar. (Acıktılar ve susadılar.)

Biyiklikten aşahlandım da muñaydım. (Yücelikten aşağılandım ve bunaldım.)

Etti köknü da yèrni. (Göğü ve yeri yarattı.) Anıñ dağı ömriniñ bakıyyesi kalmamış kim sen anı tutmakta tehr kıldın dağı munı takdim ...

...ol kara div çehreli kulnıñ këtirür sureti köñülge melal hatm boldı meğer kabahat aña eyle kim Yusufa...

...birini aç u ‘uryan cehan bünyadını böyle salıpdur...

Bir kara kulı bar èdi ineñ bilgisiz...(Argunşah, Sağol- Yüksekaya, 2013).

Kıpçakların dili ile ilgili en temel bilgileri Kaşgarlı Mahmut’un Divân-ı Lügat-it Türk’ünde bulmak mümkündür. Divân-ı Lügat-it Türk’teki Kıpçakça söz varlığını işleyen yayınların yanı sıra her şeyden önce Arapça ve Kıpçakça sözlükler ve Memlûklü devrinin gramerleri bu konuda güvenilir birer kaynak niteliği taşımaktadır (Pritsak, 1988). Bütün bu kaynaklardan yola çıkarak yapılan araştırmalara göre, Memlûk Kıpçakçasının dili bir bütünlük göstermemektedir. T. Halası Kun, Memlûk Kıpçakçası üç ayrı safhada irdelemiştir (Halası Kun, 2012):

-Asıl Kıpçakça

-Oğuzca

-Oğuz- Kıpçak karışımı bir dil (Eckmann, 1996).

Memlûk Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinin dili ve yazım özelliklerinin tek bir kurala bir standarda oturmamasının sebebi, bu dönemde ana dili Arapça olan Arap kökenli yazarların kendi sarf ve nahiv kurallarından hareketle Araplara Türkçeyi de öğretebilmek amacıyla yeni pratik metodlar denemiş olmalarından kaynaklanmaktadır. Literatürde rastladığımız Kıpçakça metinlerde, Ermeni harfli Kıpçak metinleri dışında kalan metinlerin dili Kıpçak ağız derlemelerinden ibarettir. Kıpçak Türklerinin konuşma dili yazı dili olarak hiç kullanılmamıştır (Ercilasun, 2004).

Memlûk Kıpçaklarından kalan edebi eserlerin dili ise Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine geçiş dönemini temsil etmektedir. Bu karışık dil özelliklerinden dolayı inceleme yaparken Karahanlı, Harezmi ve Çağatay dönemlerinde de Kıpçak döneminde karşımıza çıkan bağlaçların durumunu aktarmak yerinde olacaktır.

Bağlaçlarla kurulan cümle modellerinin en eski örnekleri Eski Türkçe döneminden beri karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlaçlardan ‘ki’ Türkçenin en eski yazılı kaynaklarından beri karşımıza çıkmaktadır. ‘Ki’ bağlacının en eski örneklerine Uygur metinlerinde rastlanmaktadır. ‘Ki’ bağlacı dilimize Farsçadan geçmiştir (Önler, 2007).

Temel cümle ve yan cümleyi birbirine bağlama görevi olan ‘ki’ bağlacının etkisiyle Uygur Türkçesi devrinden günümüze kadar bu şekilde kurulan cümle modellerine rastlamak mümkündür. ‘Ki’ bağlacıyla kurulan birleşik cümle modeli Farsçanın söz dizimine ait bir özelliktir. Bu söz dizimsel özellik Eski Türkçe devrinden itibaren bugüne değin dilimizde de kullanılmaktadır.

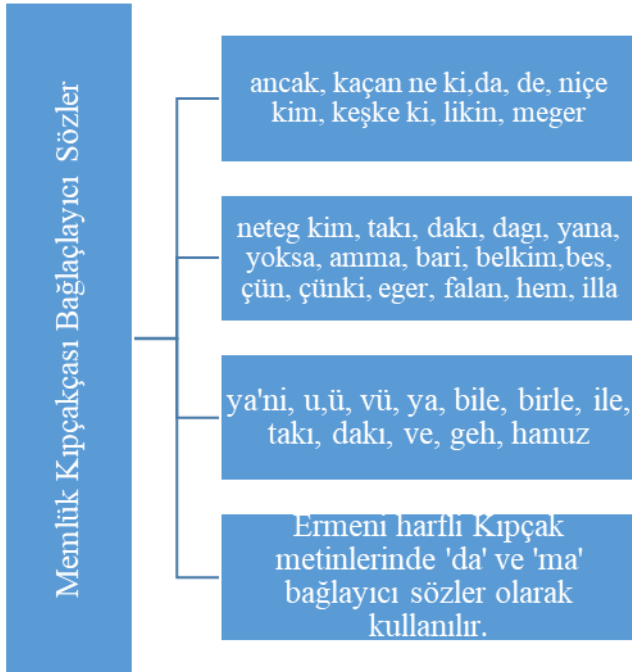
‘Ki’ bağlacının türevleri olan cümle başı bağlaçları da yine dilimizde sıklıkla kullanılmıştır. ‘Sanki, çünkü, oysa ki, halbuki, nitekim bu söz başı bağlaçlarından bazılarıdır.

Kıpçak dönemi metinlerinde karşımıza çıkan ‘nè ki, çün ki, niçe kim, nèteg kim, belkim, keşke ki, meger ki, kim bu bağlaçların bu devirde kullanılış biçimlerinden bazılarıdır.

Farsça söz diziminin tesiri görülen ‘kim, ki’ gibi bağlaçlar ve türevlerinin kullanıldığı metinler Türkçeye aktarıldığında; ‘ne zaman, hangi vakit’ anlamlarını vermektedir. Kıpçak devri metinlerinde de bu bağlaçların bir kısmı cümlede aynı anlama gelen ‘kaçan’ bağlacı kullanılarak oluşturulan birleşik cümle modelleri şeklindedir.

Türk dilinin özgün yapıtlarından olan Köktürkçe metinler, Kutadgu Bilig ve Divân-ı Lügat-it Türk gibi metinlerde bu bağlaçların (ki, kim, kaçan, kaçan kim) olmayışı bu bağlaçların yalnızca çeviriden kaynaklı eserlerde karşımıza çıkması bu bağlaçların Türkçenin söz dizimine böyle tercüme yoluyla girdiğini kanıtlar niteliktedir (Önler, 2007).

Tümce içinde iki sözcüğü aynı değerinde iki tümceye ait unsuru, iki veya daha fazla yargıyı ya da paragrafları bağlamaya yarayan sözcükler tümcede ‘bağlam’ görevinde kullanılır. Bağlamalar yani bağlaçlar tümcede sözcük ve yargıları bağlarken bunlar arasında aynı zamanda çeşitli anlam ilişkileri de kurarlar. Bu ilişkiler, ulama, ayırtlama, karşıtlama, anlaşma, üsteleme, açıklama, salt bağlamalar, yer verme, sebep- sonuç, amaç veya şart gibi anlam ilişkileri kurabilmektedirler (Banguoğlu, 2007).

Şekil 1. Memlük Kıpçakçası Bağlayıcı Sözcükler
Kaynak: Argunşah, Sağol-Yüksekkaya, 2013

Eger toz toprak kuyaşdan miñ miñ kurla yarıq bolsa édi hanuz Tenrinin yarılığına köre karanlıktır. (Eğer toz toprak güneşten binlerce defa parlak olsa idi, yine de Tanrının parlaklığına göre karanlıktır.) (Argunşah, Sağol-Yüksekkaya, 2013).

...bilge tetik kişiler benim sözim eşitmişler éki yolni ayırırlar ...örtlik tamukka tüşerler yekniñ tuzakına ilnirler anda ilap assov yoñ néçe çağırsa eşitmeñ yoñ hergiz dağı kurtılmak yoñ ...

(Bilgili, akıllı kişiler benim sözümleri dinleyin, iki yolu ayırın. Yoksul, miskin kişiler iyi kitabı bilmezler, kötülerin sözüne inanırlar. Ateşli cehenneme düşerler, şeytanın tuzağına yakalanırlar. Ona artık yardım yok, ne kadar bağırıp çağırsa da işitilmez, asla kurtulmak da yok.) (Argunşah, Sağol-Yüksekkaya, 2013).

Atamız kim kökte sen alğışlı bolsun seniñ atın, kelsin seniñ hanlıñın bolsun seniñ tilemegin, néçik kim kökte alley yerde. Kündegi örtmekimizni bizge bugün bérkil! Dağı yazuklarımızı bizge boşatıl, néçik biz boşatır

biz bizge yaman etkenlerge. Dağı yekniñ sınımakına bizni küvürmegil. Basa barça yaman etkenlerge. Dağı yekniñ sınımakına bizni küvürmegil. (Allahım sen ki göktesin senin adın mübarek olsun! Senin hanlığın gelsin senin dileğin gökte nasılsa yerde de öyle olsun! Her gün ki ekmeğimizi bize bugün de ver. Bize kötülük edenlerin günahlarını bağışladığımız gibi sen de bizim günahlarımızı bağışla. Bizi şeytanın sınımasından geçirme!) (Argunşah, Sağol-Yüksekkaya, 2013).

Neçik ki mèn yazık ettim alay aytır mèn Bey Teñrige! Yalbarur mèn Mariam Katunga, arı Franska barça arılarğa menüm için yalbarsıñlar. (Ne kadar günahım varsa hepsini İsus Hristos'a itaf ediyorum. Meryem Hatun'a, Aziz Franz'a ve bütün azizlere yalvarıyorum ki benim için onlar da yalvarsınlar ve o da günahlarımı bağışlasın.) (Argunşah, Sağol-Yüksekkaya, 2013).

Kim ol atını köñülde tutar, kerti köñül bile sever bizim tügenmes tirilik, tügenmes egilik, ol at içinde tapar biz. Kim ol atını biz ağırlasak sövsäk, köñülde tutsak, neçik Teñri söver dağı bizim canımızğa yakşı, ol boluşsun bizgä ata! (Kim ki onun adını gönülde tutar, halis gönül ile sever biz tükenmez hayatı, tükenmez iyiliği o ad içinde buluruz. Tanrı'nın canımızı iyi sevdiği gibi onun adına saygı duyarsak, seversek, gönülde tutarsak, Tanrı bize yardım etsin!) (Argunşah, Sağol-Yüksekkaya, 2013).

Biy yüreklenmehiñ bile senin harşılamağın meni da nè öçeşmehiñ bile seniñ ögütlemegin meni. Yarlığa maña, biyim, zëra hasta mèn oñalt boyumnu benim, zëra meşhullandılar söveklerim benim. Canım benim bek meşhullandı da sën biy nege diñrey? Hayt biy da huñhar boyumnu benim tırgız meni biy, yarlıgamağına köre seniñ. Zëra kimse bolmas ki dümde añgay seni ya tamuñta tapunmağ étkeyler saña...Këri turuñuz barçañız haysılarıñız ki etirsiz töresizlikni. İştitti biy avazıma yığlamağınñ meniñ işitti biy algışına benim da biy holthamni benim yöpsündü. (Ermeni harfli Kıpçak metni; Sağmosu Tawitniñ) (Argunşah, Sağol-Yüksekkaya, 2013).

Kıpçak dönemi metinlerinden alıntıladığımız bu örneklerden de görüldüğü üzere 'kim, eger, kaçan, neçik, neçik ki' gibi bağlaçlar cümle başı bağlaçları olarak karşımıza sıklıkla çıkarken cümle içi bağlayıcılar daha çok 'kim, ki, dağı, bile, da, hanuz' bağlayıcılarıdır. Ermeni harfli Kıpçak metinlerin cümle içi bağlaç olarak kullanılan 'da' kullanıldığı cümleye 've' anlamını vermiştir.

Memlük Kıpçakçasında dikkati çeken diğer bir bağlaç 'ançağa tigrü kim' bağlama öbeğidir. Bağlaç fonksiyonu dışında, çekim edatı, karşılaştırma gibi fonksiyonları da vardır.

Takı ağır bisat murdar bolsa kaçan kim anı akar ırmakka salsa takı koysa anı anıñ içinde bir kün bir keçe ançağa tigrü kim suw yürise anıñ üze arınur...(ve kalın döşeme murdar olsa ne zaman ki onu akarsuya bıraksa onu, onun içinde bir gün bir gece ve su aksa onun üzerinde temizlenir.) (Tokay, 2014).

Kıpçak yazı dilinde en sık karşımıza çıkan cümle başı ve cümle bağlayıcı bağlaçlardan biri olan 'takı' bağlacı ve onun türevleri dönemin en sık kullanılan bağlayıcı sözcüklerindedir. Eski Türkçe döneminde, Uygurcadan beri kullanılan bu bağlacın türevleri Çağdaş Türk Lehçelerinde de Kıpçak kolunda hala izlerini sürdürmektedir.

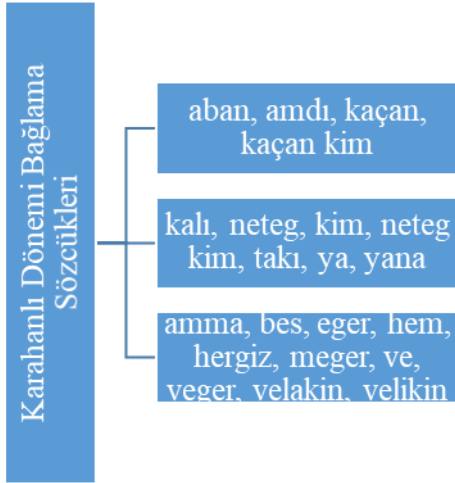
Takı> tağı >dakı> dağı> dahi şeklindeki tarihsel değişim çizgisi Eski Türkçeden Çağatay Türkçesine kadar gözlemlenebilmektedir. Dilbilimcilerin büyük çoğunluğu, 'de' bağlacının 'takı' bağlacından gelmiş olabileceği görüşünü savunsa da Muharrem Ergin'e göre 'takı' 'ma/me' bağlaçlarıyla ilgilidir. 'da/ de' bağlacıyla ilgisi yoktur (Ergin, 2019).

Anlamca ilişki içinde olan bağlaçların birbirinin yerine nöbetleşe kullanıldığı da bu dönemde dikkati çekmektedir.

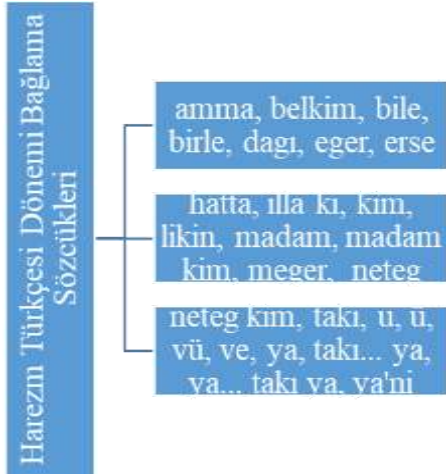
Da/de ≡ ma/me; takı≡ ve; takı eger≡ eger; veya≡ yahut, ya hod, ya da≡ yahud takı≡ ya takı; dahi≡ da/de, bile, takı, ile; ama≡ amma, lakin, fakat, takı; takı≡ hem, hem... hem şeklinde Kıpçak metinlerinde birbirine denk ve nöbetleşen bağlayıcı sözcükler tespit edilmiştir. Bu bağlaçlardan bir kısmı cümle başı bağlaçları, bir kısmı cümle sonu, bir kısmı ise temel cümleyi yan cümleye bağlayan bağlaçlardır. Anlamca birbirini tamamlayan, denkleşen bu bağlaçlar, Kıpçak dönemi eserlerinde nöbetleşe kullanılarak sözcükte da tekrara düşmeyi engelleyen önemli sözcükler olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Eger birtük bağı tüşse oñalmayın ya anı bıraksa takı bağlasa anı özge birtük bağı birle ya ol birtük bağı birle reva bolur mesh batıl bolmas. (Eğer iyileşmeden sargı düşse ya da onu atsa veya başka bir sargı bezi ile bağlasa ya da o sargı ile onu bağlasa meshi boşa olmaz, kabul olur.) (Doğan, 2013).

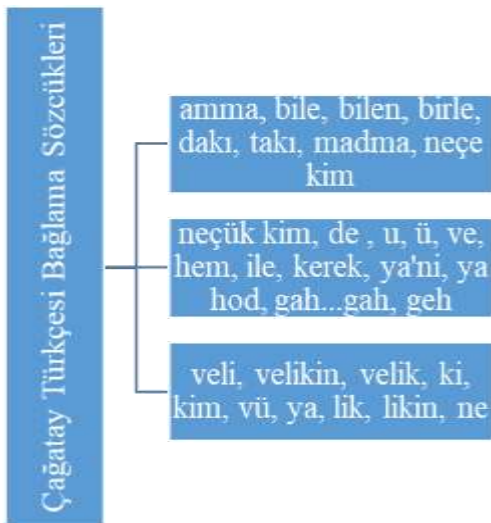
Memlûk Kıpçak Türkçesi dönemi eserlerinin dilinin Karahanlı Türkçesinden Çağatay Türkçesine doğru bir geçiş özelliği göstermesinden dolayı bu dönemlerde de kullanılan bağlaçların Kıpçak dönemi bağlaçlarıyla karşılaştırılması faydalı olacaktır:

Şekil 2. Karahanlı Dönemi Bağlama Sözcükleri
Kaynak: Argunşah, Sağol-Yüksekkaya, 2013

Şekil 3. Harezmi Türkçesi Bağlama Sözcükleri
Kaynak: Argunşah, Sağol-Yüksekkaya, 2013

Şekil 4. Çağatay Türkçesi Bağlama Sözcükleri
Kaynak: Eckmann, 1996

Harezmi-Kıpçak ve Çağatay Türkçesi dönemi arasında geçiş dönemi özelliklerini iyi yansıtan bir eser olan Sibicabi'nin Gülistan Tercümesi'nde de 'kaçan kim' cümle başı ya da cümle içi bağlaçları gramatik olarak

farklı bağımlı, bağımsız biçim birimler ile birlikte kullanılarak tümce içinde ulaç görevinde yeni bir bağlama öbeği oluşturmuştur.

Kaçan kim + Eylem Gövdesi+ -DI/-DU + Kişi Eki

Kaçan Kim+ Eylem Gövdesi+ -sA + Kişi Eki

Kaçan Kim+ Eylem Gövdesi+ -DI/ -DU + Erse/ -DIsA (Ergene, 2017).

Kaçan kim letafeti kalmadı sakal çıkarsa lutf takı müzahabet kılır.

Kaçan cihan karañgu boldı erse ağırlar köp ganimet alıp arıp keldiler.

Kaçan mübarizler bu sözni andan eşittiler erse tarılğanlar barı terilip ölgen köñgüller...

Kaçan Harunü'r- reşidka Mısır mülki müselleme boldı erse.

Beli kaçan Mevlanı unutsam seni sağınur men (Ergene, 2017).

Sibicabi'nin Gülistan Tercümesi'nde bağlaçlarla ilgili dikkati çeken bir diğer özellik ise 'da/de' bağlacıyla anlamca aynı olan bağlama edatı durumundaki 'mA' edatı metin içinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

'...nan sakınçıdın kutulup êkigüdin ma êşiki bütün bolsa.' (Ergene, 2017).

Doğu Türkçesi, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi ve bazı Memlük Kıpçak devri eserlerinde mA/ dA denkliliği dikkati çekmektedir. Pekiştirme edatı olarak 'mA' Harezmi- Altınordu Türkçesi metinlerinde sıklıkla kullanılmıştır. Çağatay devri metinlerinde ise nime, niçe, niçeme gibi bağlama sözcükleriyle eklenmiş olarak karşımıza çıkmaktadır (Ergene, 2017).

Kıpçak Türkçesi ile verilen eserlerin çeşitli sebeplerle (göçler, savaşlar, ticari, alış- verişler, yabancı asıllı gramer ve sözlük yazarları) karışık dilli bir özellik göstermesi sebebiyle bu döneme ait bir inceleme yaparken dönemin tarihsel süreç içinde etkileşimde bulunduğu diğer dönemlere ait özelliklerin de incelenmesi gereklidir. Standart ölçünlü bir yazı dili ile kaleme alınmış eserlerin olmayışı böyle diakronik bir incelemeyi zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda Karahanlı Dönemine ait eserlerden beri metinlerde karşımıza çıkan cümle başı bağlaçlar veya cümle içi bağlaçlarının büyük bir kısmının Harezmi- Kıpçak devri metinlerinde de karşımıza çıktığını görmekteyiz. Bunlardan bir kısmı aynen bir kısmı da bazı değişikliklerle Doğu Türkçesi ile yazılan eserlerde de karşımıza çıkmaktadır.

Kıpçak Türkçesinin tarihsel gelişim çizgisi içinde devamı niteliği taşıyan Çağdaş Türk Lehçelerinden, Tatar Türkçesi, Kazak Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde de bağlaçların durumuna bakacak olursak diakronik yönde yapılan bu incelemeye senkronik incelemeyi de ekleyerek Kıpçak Döneminde cümle içinde bağlaçların tarihsel gelişimini tam olarak izlemek mümkün olur.

Tatar Türkçesinde, Kıpçak devrinden beri kullanılan da/de, hem, ki bağlaçlarının yanı sıra ye; ye...yeki, ye...yese bağlaçları görülmektedir.

Bu küreneş şındıy idê ki andıy hal böten gomerge bër gêne tapkır bula torgandır, hetta töşke de bër gêne tapkır kere torgandır. (Bu görünüş öyle idi ki böyle bir hal bütün ömürde sadece bir defa olanlardandır hatta dülere de ancak bir kere girenlerdendir.) (Öner, 1998).

Kazak Türkçesinde rastladığımız bağlaçlar ise yine da, de, ta, te, êri...êri ve jêne'dir.

Kayta kirip ayt sen de asa kavırt jumısı bar eken de sonı aytadı da şıgadı ol. (Tekrar girip söyle. Sen de acele işi varmış da şunu söyler ve çıkar.) (Öner, 1998).

Kırgız Türkçesinde ise da, ce, ce bolboo, arı...arı bağlaçları karşımıza çıkmaktadır.

Kök torğun köynögünün eteği kögüröök da uzunraak da. (Mavi ipekli entarisinin eteği hem daha mavi hem daha uzun.) (Öner, 1998).

4.SONUÇ ve ÖNERİLER

Kıpçak yazı dilinin ölçünlü bir yazı dili zeminine oturmayışı, Ermeni harfli Kıpçak Türkçesi metinleri hariç olmak üzere diğer eserlerin farklı ağız özellikleri gösteriyor olması, derleme ve tercüme eserlerin fazlalığı bu dönem eserlerinde diğer gramatik unsurlara oranla daha az üzerinde durulmuş olan bağlaçların incelenmesi ihtiyacını gerekli kılmıştır. Dönemin genel yazı dili özelliği olarak bağlaçlar konusunda da bir standart olmamakla beraber tespit edilen bağlaçlar şunlardır: 'Ancak, kaçan, kaçan kim, kim, nê ki, niçe kim, takı, dakı, dağı, da, de, ma, me, amma, lakin, çün, çünkü, eger, meğer, ya'ni, birle, yana' bağlaçlarıdır. Bu

bağlaçlardan ‘kaçan, kaçan kim, takı, nêteg, nêteg kim, ya, yana, amma, eger, bes, ve, ve eger’ gibi bağlaçların Karahanlı Türkçesi devrinden beri kullanıldığını görmekteyiz. ‘Kim, kaçan kim’ bağlaçlarının ise Eski Türkçeden (Uygur Türkçesiyle yazılan çeviri eserlerden) itibaren kullanıldığı görülmektedir. ‘Da/de, gêne’ bağlaçlarının ise Kıpçak gurubu modern Türk lehçelerinde varlığını sürdürdüğünü görmek mümkündür.

Az irdelenen bir konu olan bağlaçların Türkçenin eski devirlerinden modern dönemlere kadar cümle içinde, cümle başında veya yan cümleyi temel cümleye bağlama görevinde işlek bir biçimde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bağlaçların, cümleleri bağlarken farklı türevleriyle anlamca denklik gösteren diğer bağlaçlarla cümlelerde nöbetleşe kullanılması, anlamda acıcılığı sağlamış, tekdüzelikten sıyrılmayı da kolaylaştırdıkları tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Argunşah, M.& Sağol-Yüksekkaya, G. (2013). Karahanlıca Harezmece Kıpçakça Dersleri, Kesit Yayınları, İstanbul.

Banguoğlu, T. (2007). Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Doğan, A.T. (2013). ‘İrşadü’l- Müluk ve’s- Selatin’de ‘Takı’ Bağlacı ve Anlamları’, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi, 17-19 Mayıs 2013 Saraybosna, Bosnahersek.

Eckmann, J. (1996). Harezme, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar (Haz.: Osman Fikri Sertkaya), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ercilasun, A.B. (2011). Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara.

Ergene, O. (2017). Gülistan Tercümesi (Çev.: Sibicabi), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Ergin, M. (2019). Türk Dil Bilgisi, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

Halası Kun, T. (2012). ‘Kıpçak Türkçesi Filolojisi X: Et-Tuhfe ve Onun Müellifi (Çev: Musa Salan)’, Dil Araştırmaları Dergisi, Sayı: 11, 185-195.

Öner, M. (1998). Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Önler, Z. (2007). ‘Tarihsel Metinlerde Kim ve Kaçan Kim Bağlacı Cümle Türü’, Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi, 27-28 Ağustos 2007, İstanbul Kültür Üniversitesi.

Tokay, Y. (2014). ‘Memlük Kıpçak Türkçesinde İşlevsel Bir Edat ‘ Ançağa Tigrü Kim’’, 1. Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, 18-21 Mart 2014, Niğde.

Toparlı, R., Vural, H., Kıraatlı, R. (2020). Kıpçak Türkçesi Sözlüğü, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.